

ЯВИЩА ПОЛІСЕМІЇ ТА ОМОНІМІЇ В АНГЛІЙСЬКІЙ ГЕОДЕЗИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Грибнік Ю.І.

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

Стаття присвячена дослідженню явищ полісемії та омонімії в англійській геодезичній терміносистемі. Увага акцентується на визначенні вищезазначених понять, а також на аналізі взаємозв'язку між ними. У статті виокремлюються типи полісемантичних одиниць, аналізуються шляхи їх розвитку. Інша частина статті присвячена характеристиці термінологічних омонімів. Крім того здійснено класифікацію досліджуваних термінів.

Ключові слова: полісемія, радіальна полісемія, ланцюгова полісемія, радіально-ланцюгова полісемія, омонімія, зовнішня та внутрішня омонімія.

Вивчення мовних і позамовних явищ, за допомогою яких збагачуються та розширюють коло свого функціонування фахові мови, дозволяє встановити нові тенденції та закономірності утворення і вживання термінологічних одиниць. Слово, як основна одиниця мови, а також термін, як ключовий елемент галузевих термінологій, характеризується здатністю постійно змінюватись (структурно і семантично) відповідно до наукових чи суспільних потреб. Дана ознака мовних лексем особливо яскраво проявляється у таких явищах як полісемія та омонімія.

Різномічним аспектам дослідження поняття терміна, особливостей формування галузевих термінологічних систем, відносин між структурними одиницями фахових мов (включаючи парадигматичні відносини, до яких належить полісемія та омонімія) присвячені роботи багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема: Л. М. Васильєва, Р. І. Дудок, Ю. А. Карпенко, І. С. Квитко, В. В. Левицького, А. В. Лємова, А. В. Ліпінської, М. В. Нікітіної, А. В. Суперанської, І. В. Секрет, М. Д. Степанової, Ю. О. Шепеля, А. Н. Шрам, Дж. Лайонза, З. Н. Джапарідзе Л. Ліпки, Е. Шнайдера та інших.

Актуальність даної статті полягає у недостатньому вивченні особливостей утворення та функціонування полісемантичних та омонімічних термінологічних одиниць в складі галузевих терміносистем, зокрема геодезичної, що частково зумовлено їх нижчою продуктивністю у порівнянні з іншими термінами фахової мови геодезії та кадастру.

Основними завданнями дослідження є: 1) визначення передумов та причин виникнення полісемії та омонімії у фаховій мові геодезії та кадастру; 2) встановлення відмінностей та взаємозв'язків між поняттями омонімія та полісемія; 3) виокремлення головних типів полісемантичних термінів та омонімічних лексичних одиниць досліджуваної галузі;

Фахова мова геодезії та кадастру, як і будь-яка інша знакова система, характеризується чіткою ієрархією структурно-смыслових компонентів та безперервним розвитком понять, які позначають її терміни. Невід'ємним процесом функціонування аналізованої підмови є постійний розвиток значення її термінологічних лексем (полісемія), а також присутність омонімічних одиниць.

Слід зазначити, що у сучасному мовознавстві немає єдиного погляду на явище полісемії (багатозначність), яке передбачає співвіднесеність терміна з більш ніж одним поняттям в межах одного чи суміжних термінологічних полів, в результаті чого термін втрачає точність і більш залежить від контексту, проте це ще більше ускладнює проблему полісемії термінів, особливо у випадках, коли вони досліджуються поза текстом чи дискурсом.

Полісемія є природним розширенням лінгвістичного поняття у того самого слова (словосполучення, фрази), різних інтерпретацій у того самого знака або знаків сполучення. Зазвичай термін полісемія застосовують у ситуаціях, коли різні змісти слова (значення, інтерпретації) певним чином зв'язані між собою. Наприклад: geophysicist у значенні людини, яка є фахівцем із геофізики (геофізик) і у значенні людини, яка є фахівцем з гравіметрії (гравіметрист), line у значенні – лінія, межа (graticule line – лінія географічної сітки) і позначаючи поняття вісь (main centre line – головна вісь).

Аналізуючи явище полісемії слід зазначити, що слово завжди виникає з одним значенням, яке називається первинним чи прямим, оскільки воно прямо називає позначуваний предмет, крім того дуже часто йому властиві переносні значення, похідні від прямих, які мотивовані через прямі значення і виникають унаслідок перенесення назви одного предмета, явища дії чи ознаки на інший предмет, явище, дію чи ознаку, які чимось схожі між собою. У даному випадку мова йде про метафору (перенесення значення за подібністю), метонімію (перенесення за суміжністю), а також гіпергіпонімією (включення), які сприяють процесові творення нових смислів мовних одиниць [2, с. 221].

При дослідженні багатозначних слів та розвитку їх значень Л. М. Васильєв прийшов до висновку, що відношення між різними значеннями полісемантичного слова ґрунтується на послідовній ланцюговій деривації, центром якої завжди є головне значення [1, с. 62]. В. В. Левицький дещо доповнив дане твердження, довівши експериментальними методами, що значення полісеманта ділиться на основні та другорядні, а між ними присутнє відповідно ієрархічне підпорядкування та залежність.

Варто також погодитись із твердженням Т. І. Панько, яка вважає, що **термінологічна полісемія** як семасіологічний процес під час розвитку та стабілізації терміносистем піддається постійній нівелизації та ніколи не зникає повністю. Вона присутня на всіх етапах розвитку загальнонавчальної мови та фахових підмов, проте полісемія реалізується у спеціальній лексиці дещо по іншому, ніж у загальнонавчальній мові, де це явище приводить до розширення та збагачення словникового складу; у межах спеціальної лексики воно не завжди є бажаним, адже порушує однозначну відповідність між референтом і знаком, який його номінує, тому в терміносистемах багатьох наук значно легше знайти багатозначний термін, ніж однозначний [2, с. 189].

Існують різні визначення полісемного слова, найбільш вагомим, на нашу думку, є наступне: **полісемне слово** – це слово, яке має більше ніж одне значення; це сукупність сем, які перебувають в епі-

дигматичних відношеннях, тобто асоціативно-дери-ваційних зв'язках між словами за формою і змістом. Ядром цієї парадигми виступає інваріантне значення, яке об'єднує всі семи. Тобто семантична структура полісеманта становить ієрархічну систему з центральним і периферійним значеннями.

Багатозначність термінів у фаховій мові геодезії та кадастру проявляється наступним чином:

1. Іноді багатозначний термін стосується понять, зовсім не пов'язаних чи тих, які лише віддалено рідняться відносно один одного, наприклад: statement – 1) формулювання; 2) офіційний звіт; target – 1) ціль; 2) візирна марка. Якщо багатозначність такого типу проявлена не лише в якійсь одній системі, а в системах, віддалених одна від одної, це не є суттєвим недоліком [4, с. 73]. Наприклад: key station – 1) опорна точка; 2) задавальна станція (в геодезії) та key station – термінал з клавіатурним вводом (в комп'ютерній сфері); junction – 1) зведення по рамці аркушів карти; 2) вузлова точка (геодезичної мережі) у геодезії та junction – об'єднання, союз (держав) (в юриспруденції) та junction – синапс (в медичній сфері).

2. Багатозначний термін може поєднувати поняття, які являються досить близькими, що, як уже зазначалося, є небажаним в межах однієї термінологічної системи, адже створює певні проблеми щодо функціонування такого терміну [4, с. 73], наприклад: number – 1) число, кількість і 2) цифрова частина номенклатури карти; pillar – 1) геодезичний знак на місцевості і 2) стовп для спостережень.

3. Багатозначними у межах досліджуваної фахової мови виступають не тільки терміни слова (305 одиниць): reticule: 1) перехрестя ниток, сітка ниток; 2) географічна сітка; hysography: 1) гіпсографія, гіпсометрія; 2) рельєф в абсолютних висотних позначках, які займають 52% усіх полісемантів, але і терміни-композиції (10 одиниць – 2%): framework: 1) основа побудови; 2) мережа опорних точок; line-of-sight: 1) лінія прямої видимості; 2) радіовидимість; та термінологічні словосполучення (270 одиниць – 46%): transit line: 1) візирна вісь, лінія візирування; 2) теодолітний хід; point interpolation: 1) інтерполяція по точках; 2) нанесення точок.

3. Полісемію досліджуваних термінів можна поділити на два типи: 1) зовнішню та 2) внутрішню. Під **зовнішньою полісемією** розуміється багатозначність загальнолітературних слів, один чи декілька лексико-семантичних варіантів яких має термінологічні значення. Наприклад: body – в анатомії – тіло, в геодезії – поле карти (body of map); table – в комп'ютерній сфері – таблиця, в геодезії – рівень (ground-table – рівень місцевості). **Внутрішня полісемія** передбачає полісемію слів, усі лексико-семантичні варіанти яких мають термінологічні значення, тобто полісемію власне термінів. Наприклад: pole – 1) полюс; 2) рейка; radius – 1) радіус, 2) лімба (кутомірного приладу). У досліджуваній терміносистемі зовнішня полісемія охоплює 302 терміноодиниці (52%), а внутрішньосистемна включає 283 терміни (48%).

4. Переважна більшість полісемічних термінів є двозначними (475 одиниць – 81%) чи трьохзначними (80 одиниць – 14%). Наприклад: loop: 1) зімкнена горизонталь; 2) полігон; rate 1) ступінь; 2) темп, швидкість; 3) відношення, пропорція. Стаючи членом ТС дані терміни можуть отримувати й інші додаткові значення, а саме: delay lock loop – автопідстроювання частоти за затримкою; data sampling rate – інтервал вимірів, repetition. Крім того трапляється термінологічні одиниці, які мають чотири або і більше значень (30 одиниць – 5%),

до прикладу: datum point: 1) початковий орієнтир, опорна точка; 2) репер; 3) топографічно визначена точка; 4) початок системи координат.

6. Полісемантичними також є велика кількість іменників, чи іменних словосполучень (536 одиниць – 92%). Наприклад: lune: 1) дуга паралелі між двома меридіанами; 2) зона сітки координат; topography: 1) рельєф, характер місцевості; 2) топографічна маса, топографія; field traverse: 1) полігонометричний хід, полігонометрія; 2) маршрутне знімання. Дієслівні (включаючи дієприкметникові) (32 одиниці – 5,4%) та прикметникові (12 одиниць – 2%) багатозначні терміни зустрічаються значно рідше. Наприклад: to expose: 1) експонувати; 2) копіювати; to hold: 1) тримати; 2) витримувати; 3) утримувати. Решту займають полісеманти з інших частин мови (менше 1%) [8].

7. Як відомо розвиток і накопичення вторинних, похідних значень відбувається двома основними шляхами – ланцюговим та радіальним. Згідно з **ланцюговим типом полісемії** наступне значення розвивається з попереднього, іноді дуже відрізняючись від початкового. У такому випадку значення утворюють ніби смисловий ланцюг, логічно розвиваючи попередній етап. У випадку **радіальної полісемії** початкове значення можна представити у вигляді деякого центру від якого відходять радіуси вторинних, похідних значень. Кожне з таких похідних значень розвивається безпосередньо з початкового і не залежить від попереднього похідного. Крім того зустрічається і змішаний тип полісемії (радіально-ланцюжкова) при якому у семантичній структурі слова можна виявити і ланцюгові і радіальні зв'язки.

Аналіз семантичних відношень між значеннями багатозначних термінів геодезії та кадастру свідчить, що для аналізованих полісемантів характерною є радіальна полісемія: sheet: 1) аркуш карти; 2) таблиця; trilateration: 1) трилатерація; 2) радіогеодезичні вимірювання великих відстаней; 3) просторові вимірювання, стереоскопія (74% усіх полісемантів). Менше полісемічних термінів мають ланцюгову полісемію (21% багатозначних термінологічних одиниць): coincidence: 1) суміщення, збіжність; 2) мOMET збіжності маятників; background: 1) задній план (фотознімка); 2) фон та змішану (5% усіх полісемантів) структуру лексико-семантичних варіантів: chain: 1) лака, ряд, дуга (триангуляції); 2) вимірювати мірною стрічкою; 3) «чейн» (міра довжини, яка дорівнює 66 футів або 20, 177 м); fixation: 1) закріплення, фіксування; 2) зафіксоване або визначене місцезнаходження; 3) прив'язка [8]. Схематично приклади вищезгаданих типів полісемії у фаховій мові геодезії та картографії зображено нижче.

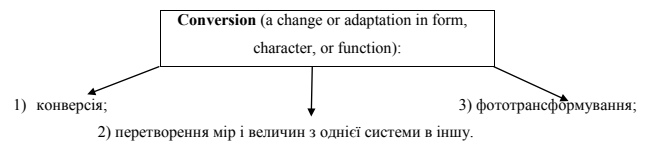

Схема 1. Радіальний тип полісемії

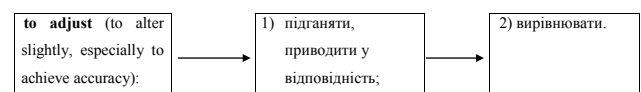

Схема 2. Ланцюгова полісемія

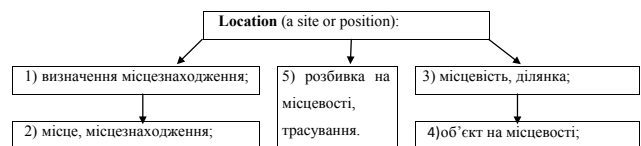

Схема 3. Ланцюгово-радіальна полісемія

Розглядаючи лексичний склад мови варто звернути увагу на те, що багатозначне слово – явище не константне, а відкрита система, що не виключає виникнення нових значень (регулярна полісемія) або розпад на омонімію (при значному розходженні значень). В даному випадку вагомості набирає проблема розмежування таких явищ як полісемія та омонімія. Як справедливо зазначала О. С. Ахманова, лексикографові завжди загрожують дві однаково великі небезпеки: штучне об'єднання під одним звуковим комплексом кількох різних слів й не менш штучний розподіл одного слова на омоніми [7, с. 106].

Проблеми розмежування явищ полісемії й омонімії присвячено наукові роботи: Р. І. Болтянської, В. В. Виноградова, Ю. Н. Ковалик, Л. Ліпка та інших. Для того, щоб відрізнити одне слово з кількома значеннями (полісемія) від двох різних слів з непов'язаними значеннями (омонімія) слід, як стверджує Л. Ліпка, застосувати три типи критеріїв: 1) етимологічний; 2) формальну тотожність чи виразність; 3) тісний семантичний зв'язок (поняты у базі знань) [9, с. 136].

Одним з головних критеріїв розмежування полісемії від омонімії на нашу думку можна назвати семантичну ознаку, тобто наявність (у полісемії) та відсутність (в омонімії) внутрішнього мотивованого зв'язку між значеннями. Омонімія як лексичне явище в термінології трапляється між термінами та словами загального вжитку. При цьому значення загальноновживаного слова, яке потрапило у термінологію, змінюються, стає конкретнішим [2, с. 189]. Наприклад, домінантним для лексичної одиниці *spur* є значення шпора, вершина, а у фаховій мові він позначає допоміжний нівелірний хід. Те саме стосується слова: *bed* у значенні ліжка, постіль та значення у геодезії – штатив.

На відміну від полісемії, омонімія виникає на основі спільності тільки звукової форми, омонімічні утворилися унаслідок випадкового збігу форми слів: значення термінів-омонімів не мають спільного семантичного стрижня. Щодо полісемії, то однією з важливих її ознак є те, що вона спирається на зв'язаність значень терміну: усі його значення ґрунтуються на загальному стрижневому значенні, тобто мають спільний елемент. Наприклад, слово *mark* в усіх своїх значеннях: *base mark* – базисна марка, *collimating mark* – координатна мітка (на аерознімку), *height mark* – висотна позначка, *sea mark* – морський навігаційний знак, тощо має спільний елемент значення – знак, символ, чи інший показник, який служить для розрізнення чогось; значення омонімів не мають між собою нічого спільного. Наприклад: *director* – особа чи предмет, який керує, управляє, контролює та регулює, *director* – артилерійська бусоль; *bound* – стрибок, та *bound* – граничне значення [8].

Як полісемія, так й омонімія, з точки зору історичної семантики та системи мови, відбивають різні ступені розвитку багатозначності слова, яка є одним із шляхів появи омонімів. За цих умов омоніми утворюються у мові частіше за все через розпад полісемії [6, с. 46].

Омонімія – це явище, що безпосередньо впливає з факту неоднаковості плану вираження та плану змісту. Слід зазначити, що велика кількість омонімічних одиниць терміносистеми геодезії та кадастру вживаються не як самостійні слова, а входять до складу термінологічних словосполучень. Розглянемо особливості омонімії в аналізованій фаховій мові опираючись на класифікацію омонімів О. І. Смирницьким, у центрі якої лежать змістовні ознаки омонімії [6, с. 73]:

1) «граматична» омонімія – омонімічні форми у системі одного й того самого слова, які відрізняються за загально лексемними граматичними значеннями (незалежно від співвідношення їхніх лексичних значень). Наприклад порівняємо форми: *going map* – карта, складена за даними маршрутного знімання, де *going* відіграє роль прикметника, який доповнює, конкретизує іменник *map* та *going*, як частина граматичної конструкції *to be going to*, яка використовується для вираження запланованої майбутньої дії.

2) «лексична» омонімія – співзвучні слова, які відрізняються за своїми лексичними значеннями, але є граматично тотожними, сюди належить:

- «повна» лексична омонімія – при якій слова співпадають у всіх граматичних формах. Наприклад, іменники: *mask* – маска у загальноновживаній мові та *mask* – маска (гранична висота відстежування GPS-супутників над горизонтом) у геодезії; *tolerance* – терпимість, толерантність та *tolerance* – допустиме відхилення в геодезичній сфері;

3) «часткова» лексична омонімія у термінах простежується тоді, коли в омонімах збігаються деякі елементи, наприклад порівняємо: дієслово *to float* – плавати та словосполучення *float ambiguity* – невизначеність, не приведена до цілочислового значення (дані слова є фонетичними та графічними омонімами, проте належать до різних частин мови), те саме стосується наступних лексичних одиниць: 2-га форма дієслова *to grind* – *grind* – молоти та геодезичний термін *ground* – земля;

4) «лексико-граматична» омонімія – форми співпадають у системі різних слів як правило, у формуванні омонімічної групи беруть участь словотвірна конверсія, а сам процес називається модельованою омонімією. Наприклад дієслово *to batter* – сильно бити, лупцювати та іменник *batter* – нечіткий підпис (на карті);

5) фонетичні омоніми, які характеризуються тотожністю звучання (незалежно від співвідношення їхньої писемної форми): *cor* – серце (в медицині) та *core* – ядро; *terrestrial core* – земне ядро; *reed* – очерет та *read* – показувати (про прилад); *butt* – стик, з'єднувати впритул аркуші карти та *but* – але;

6) графічні омоніми, які характеризуються тотожністю написання (незалежно від співвідношення їхньої звукової форми): *lead* – керівництво та *lead* – висок у геодезії; дієслово *to wind* – крутитися, вертатися та *wind* – вітер;

7) «проста» омонімія – обидва омоніми відносяться до однієї й тієї самої частини мови. Наприклад, прикметник *sharp* – гострий, гострокінцевий, вигострений та *sharp curve* – крива з малим радіусом кривизни; *healthy* – здоровий, *healthy* – технічно справний, чинний (супутник)

8) «складна» омонімія – терміни-омоніми належать до різних частин мови, порівняємо: дієслово *to strip* – знімати, оголювати та іменник *a strip* – смуга землі, зона; прикметник *round* – круглий, та іменник *round* – пів прийом (у способі кругових прийомів) [8].

Зазначимо, що семантичний обсяг слова, способи та особливості поєднання в ньому термінологічних та нетермінологічних значень відрізняються у словах, що належать до різних частин мови [2, с. 190]. Найбільшу здатність позначати будь-яке термінологічне поняття мають іменники, тому вони, за нашими спостереженнями, становлять найчисельнішу групу в терміносистемах порівняно з іншими частинами мови.

У ході аналізу англійської термінології геодезії було виявлено, що домінантною у досліджуваній фаховій підмові є **міжгалузеві (зовнішні) омонімія** представлена набагато більшою кількістю варіан-

тів, ніж **внутрішньо системна омонімія**, наприклад: master station – головна станція (радіовід-далеміра) (у геодезії) та диспетчерський пункт (у науковій сфері); slave station – допоміжна станція (радіовід-далеміра) (у геодезії) та допоміжний засіб (в інженерії); dull vision – недостатній стереоскопічний зір (у геодезії), dull pain – тупий біль (у медицині) та dull bit – зношене долото (у нафтогазовій сфері) [8].

Погоджуючись з думкою Л. Ліпки та Дж. Лайонза зазначимо, що полісемія трапляється значно частіше у мові, ніж омонімія, так як вона в більшості випадків є результатом метафоричних перенесень, які є вагами для функціонування мови як семіотичної системи [9, с. 136].

У такий спосіб ми дійшли висновку, що незважаючи на негативне ставлення до явищ полісемії в

термінології, багатозначність все ж присутня у фахових термінологіях, геодезичній в тому числі та існує у її складі як об'єктивне явище, при якому значення слів взаємопов'язані та взаємозумовлені. При цьому прояви полісемії в термінології, стримувані чіткими логіко-семантичними межами, значно вужчі, ніж у загальнолітературній мові. Проведений аналіз фахової мови геодезії та кадастру з метою вияву в її корпусі омонімічних термінів показав, що для неї більш типовим є явище як внутрішньомовної, ніж міжгалузевої омонімії.

Перспективою подальшого дослідження є вивчення зв'язку явищ полісемії та омонімії з іншими парадигматичними відносинами у межах аналізованої термінології, а саме: синонімія, антонімія, гіпер-гіпонімія.

Список літератури:

1. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика: [учебное пособие для вузов по специальности «Русский язык и литература», «Прикладная математика»] / Л. М. Васильев. – Москва: Высшая школа, 1990. – 175 с.
2. Дудок Р. І. Проблема значення та смислу терміна в гуманітарних науках: монографія / Р. І. Дудок. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана-Франка, 2009. – 358 с.
3. Лемов А. В. Система, структура и функционирование научного термина (на материале русской лингвистической терминологии) / А. В. Лемов. – Саранск: Издат. Мордов. у-та, 2000. – 192 с.
4. Ліпінська А. В. Науково-технічна термінологія: навч. посіб. для дистанційного навчання / За ред. акад. М. І. Жалдака / А. В. Ліпінська – К.: Університет «Україна», 2007. – 219 с.
5. Суперанская А. В. Общая терминология: Терминологическая деятельность. Изд. 3-е. / А. В. Суперанская. – М.: Издательство ЛКИ, 2008 – 288 с.
6. Шепель Ю. О., Секрет І. В. Міжгалузева термінологічна омонімія у сучасній англійській мові / Ю. О. Шепель, І. В. Секрет. – Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2010. – 335 с.
7. Ахманова О. С. Словник лінгвістичних термінів [Текст] / О. С. Ахманова. – М.: Книжковий дім «Ліброком», 2010. – 5-е вид. – 576 с.
8. Заблоцький Ф. Д., Заблоцька О. Ф. Англійсько-український геодезичний словник / За ред. Б. Є. Рицара / Ф. Д. Заблоцький, О. Ф. Заблоцька. – Львів: Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2010. – 360 с.
9. Leonhard Lipka. An Outline of English Lexicology. Lexical Structure, Word Semantics, and Word Formation. 2d edition. Max Niemeyer Verlag Tübingen, 1992. – 212 p.

Грыбынык Ю.И.

Ивано-Франковский национальный технический университет нефти и газа

ЯВЛЕНИЯ ПОЛИСЕМИИ И ОМОНИМИИ В АНГЛИЙСКОЙ ГЕОДЕЗИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация

Статья посвящена исследованию явлений полисемии и омонимии в английском геодезической терминосистеме. Внимание акцентируется на определении вышеупомянутых понятий, а также на анализе взаимосвязи между ними. В статье выделяются типы полисемантических единиц, анализируются пути их развития. Другая часть статьи посвящена характеристике терминологических омонимов. Кроме этого осуществлена классификация исследуемых терминов.

Ключевые слова: полисемия, радиальная полисемия, цепная полисемия, радиально-цепная полисемия, омонимия, внешняя и внутренняя омонимия.

Grybinyk Y.I.

Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas

THE PHENOMENA OF POLYSEMY AND HOMONYMY IN THE ENGLISH GEODETIC TERMINOLOGY

Summary

The article deals with the phenomena of polysemy and homonymy in English geodetic terminological system. Attention is focused on determining the above mentioned concepts, as well as on the analysis of relationship between them. Types of polysemantic units are distinguished and the ways of their development are analyzed. Another part of the article is devoted to description of homonyms. Besides the classification of the studied terms is made.

Keywords: polysemy, radial polysemy, string polysemy, radial and string polysemy, homonymy, external and internal homonymy.